

УДК 314.924(477.54-25)"19"

СЮ. Іванов (м. Харків)

ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯМ. ХАРКОВА В РОКИ НЕПУ

У роботі на основі статистичних даних перепису населення в 1920, 1923 і 1926 роках та інших опублікованих матеріалах розглядаються зміни чисельності населення міста Харкова, динаміка його росту в період нової економічної політики.

Ключові слова: соціальний склад, населення, статистика, соціальні процеси.

В умовах національного, державного та культурного відродження України все більшого значення набувають проблеми чисельності, національного та соціального складу населення в окремих регіонах та містах країни. Дослідження етнічної історії в період НЕПу є, по-перше, одним із пріоритетних напрямів у світлі реалізації державної національної програми щодо демографічного становища та ролі національних меншин, а по-друге, в період переходу України до ринкових відносин, коли соціально-класова структура населення кардинально змінюється, відбувається, як і в період НЕПу, швидкий розвиток приватного підприємництва, розширення в середовищі робітників, службовців та інтелігенції, є актуальним і своєчасним.

Дослідження чисельності, національного та соціального складу населення міста Харкова в період НЕПу викликає особливий інтерес не лише з точки зору того, що він був в цей час столицею України, але й з погляду щодо порівняльного аналізу демографічного становища, його впливу на економіку міста.

Проблема чисельності, соціальної й національної структури населення, його зайнятості, письменності, міграційних процесів як в цілому по Україні, так і окремих її містах, знайшли певне вивчення в історичній літературі.

Вже в 20-ті роки ця тема викликала зацікавленість у дослідників, які здебільшого були працівниками статистичного управління [1-11].

У 40-50-х роках ХХ ст. ця проблема майже не досліджувалася. В наступні роки питання населення м. Харкова в період НЕПу побіжно розглядалося в окремих монографіях, присвячених цьому періоду, та загальних працях [12-19].

Однак спеціального комплексного дослідження про демографічні та соціальні процеси, що відбувалися в 20-х роках у м. Харкові, вплив нової економічної політики на зміни соціального та національного складу населення, його зайнятості ще немає. Саме цим питанням присвячена ця стаття.

На початку ХХ ст. Харків був одним із найбільших промислових, торговельних, транспортних і культурно-просвітницьких центрів України. Значний вплив на чисельність та склад населення Харкова мав той фактор, що місто поступово перетворювалося в південний індустріальний регіон Російської імперії, було центром шляхів сполучення. З розвитком економічного потенціалу міста зростало його населення. Так, якщо

за Всеросійським переписом населення у 1897 р. у місті мешкало 173989 осіб [20], то у 1912 році вже близько 240 тис. [21, с 39].

Приріст населення Харкова, як і більшості інших великих міст Російської імперії, відбувався як за рахунок природного приросту, так і поглинення містом населення ряду його передмість, а також мігрантів з різних областей України та Росії (Полтавської, Воронежської, Курської та інших губерній). Однак поступовий розвиток демографічної картини краю був перерваний Першою світовою війною. У ході війни сотні тисяч людей, в тому числі й харків'ян загинули, відбулося зрушення зі своїх місць значної кількості людей, які не мали постійного органічного зв'язку з містом. Все це негативно вплинуло на чисельність та склад населення міста. Багато людей загинуло і під час революцій 1917 р. та Громадянської війни й загострення продовольчої кризи.

Якщо у 1916 р. у Харкові мешкало 352,3 тис. осіб [13, с 27], то у 1920 р. - 285 тис. [22, с 5].

Дослідження чисельності та національного складу населення м. Харкова не можливе без врахування змін, які відбулися в адміністративно-територіальному поділі. Протягом 1923-1925 рр. було ліквідовано дореволюційний адміністративно-територіальний устрій.

На Харківщині замість 10 повітів було створено 5 округів: Харківський, Богодухівський (наприкінці 1923 р. центр району перенесено до Охтирки, район було перейменовано на Охтирський), Ізюмський, Куп'янський та Сумський. У 1924 р. Харківська губернія налічувала 5 округів, 72 райони, які склалися з 4041 населених пунктів.

Відбулися зміни і в адміністративному устрої м. Харкова. З 1924 р. були встановлені нові міські межі, площа міста збільшилася майже в 3,6 рази і становила 110 км² (у дореволюційних межах 30,5 км²). До складу міста ввійшли близько 60 приміських населених пунктів. Лиса гора, Баварія, Журавлівка, Качанівка та інші [11, с 2].

З розширенням території міста значно збільшилося його населення. Якщо до введення нових меж (до 1924 р.) у місті було 330 тис. населення, то за Всесоюзним переписом населення 17 грудня 1926 р. у Харкові мешкало 417,3 тис. осіб. Завдяки приєднанню до міста передмість, його населення збільшилося майже на 87 тис. чол. [11, с 2]. Із приєданого передмістя було утворено ще 12 районів. Зокрема, Ново-Баварський, Качанівський-2, Журавлівський-2, Холодногірський-

2, Велико-Основ'янський, Дудукалівський, Павлівський, Основ'янський, Мало-Основ'янський, Іванівський, Лазківський та Сокольницький.

В 20-х роках простежується збільшення населення, особливо в елітних районах: Нагірному, Центральному, Новоселівському, Гончарівському та Катеринославсько-Благовіщинському. Це можна пояснити припливом сюди біженців, торговців.

Для того, щоб простежити процес приросту населення в місті, слід враховувати його чисельність у старій межі міста (до 1923 р.) та новій, після 1923 р. Так, у 1920 році у старій межі міста мешкало 281448 осіб, міським переписом 1923 р. було зареєстровано в старій межі 260367 осіб, а новій, значно збільшеній, 321615 осіб [23, с 7]. За переписом 1926 р. в місті мешкало уже 409505 осіб. Отже, населення міста збільшилося майже на 300 тис. осіб. Найбільш заселеними, як і раніше, були такі райони міста: Нагірний, Центральний, Старо-Московський, Катерино-Благовіщинський, та Холодногірський. Найменше населення було в Новоселівському та Качанівському районах. А серед 12 нових районів (передмістя) найбільше населення на 1926 р. було в Іванівському, Журавлівському та Велико-Основ'янському, а найменше - у Лозівському та Сокольницькому [24, с 2].

У 20-ті роки населення міста зростає і осідає переважно в тих самих районах, що й до революції, зокрема у Нагірному, Катерино-Благовіщенському, Панасівці, Холодній Горі та Гончарівці. Однак в робітничих районах (на Заїківці, Сабуровій Дачі, Кочанівці, Іскринці) населення значно зменшилось і особливо в Паровозобудівельному районі. Це можна пояснити наслідками революції 1917 р. та Громадянської війни. В певній мірі відіграла роль і еміграція населення.

Щодо статевого розподілу населення міста, то на нього, перш за все, впливали події 1917 року громадянської війни та імміграційні процеси. Склад населення міста за даними переписів у старій межі до 1923 р. та новій (у %) виглядав так:

Рік перепису	Чоловіки	Жінки	Різниця чоловіків +більше: - менше
1920	45,1	54,9	-9,8
1923	47,2	52,8	-5,6
1926	50,3	49,7	+0,6

Як свідчать дані таблиці, співвідношення чоловічого і жіночого населення в Харкові було, хоча й незначно, але на користь чоловіків. В подальшому протягом 20-30-х рр. зі зростанням загальної кількості населення активно зростало чоловіче населення. Це цілком нормальне і властиве великому місту явище. Причини цього можна вбачати в розширенні промислового виробництва та збільшенні робітників за рахунок імміграції, розвитку торгівлі, збільшенні освітньо-культурних закладів у столичному Харкові.

3 року в рік зростала кількість працездатного населення. Так, якщо у 1920 році мешканців міста у віці 15-19 років обох статей було 10,2%, то у 1926 р. - 11%, дещо більша різниця за вказані роки у віці 20-24 роки, вона становить відповідно

10,8% у 1920 р. та 13,7% у 1926 р. Значно зросла вікова категорія 25-29 років, у 1920 р. становили 10,9%, а у 1926 р. - 12,9% [11, с 75]. У 20-ті роки, не дивлячись на післявоєнні труднощі й негаразди, зокрема, кризу в постачанні підприємствам палива, перебої у постачанні сировини, продовольчу кризу та інше, державні, кооперативні та приватні підприємства міста поступово почали працювати.

Країна стала на шлях багатоукладної економіки. З переходом до НЕПу створювалися певні умови для розвитку приватної ініціативи, розширилися можливості вільного ринку, що давало змогу представникам приватного капіталу зайняти досить сильні позиції в економіці країни, в т.ч. і великих міст України, зокрема Харкова.

Розвиток економічного потенціалу міста потребував збільшення працездатного населення здебільшого чоловічої статі. На 1923 рік загальна кількість активного населення серед чоловіків становила 67,4%, а жіночого відповідно 32,6% [24]. Ми спостерігаємо значно більший відсоток чоловіків, що працювали в різних галузях виробництва. Щодо жінок, то традиційно значна їх кількість були домогосподарками, тобто пасивною частиною суспільства. Частка активного населення між чоловіками і жінками у 1923 році зменшилася, особливо жінок. Таке становище можна пояснити тим, що у 1923 році значна частина чоловіків повернулася з фронтів Громадянської війни, відроджувалося виробництво, відбувався розвиток НЕПу тощо. Однак, у подальшому населення міста, в тому числі й робітників, збільшувалося. За станом на кінець 1925 року в місті значно збільшилася кількість робітників на великих підприємствах. Так, на ХПЗ їх було 4434 чол., на заводі ВЕК (пізніше ХЕМЗ) - 3552 чол., на канатній фабриці - 3534 чол., на заводах "Серп і молот" - 1875 чол., "Світло шахтаря" - 488 чол. [25, с 68].

Слід відзначити, що населення Харкова, як потужного промислового машинобудівного центру, столиці України, порівнюючи з іншими містами, зростало більш інтенсивно. Серед міст України в середині 20-х років Харків за чисельністю населення (409505 чол.) посідав третє місце після Києва (493873 чол.) та Одеси (411416 чол.). Цьому сприяли такі фактори, як поліпшення житлових умов та харчування, зростання бюджету робітничої родини, зростання кількості дитячих ясел, санаторіїв, що позитивно впливало на народжуваність дітей, а також завдяки притоку робітників на підприємства міста з інших регіонів. Про природний рух населення міста за 1925-1927 рр. свідчать такі дані [25, с 29]:

Рік	Народилося	Померло
1925	9652	4826
1926	9403	4640
1927	9050	4772

Позитивно на ці процеси вплинула нова економічна політика, яка внесла істотні зміни у форми і методи оплати праці. Замість зрівнялівки

в постачанні, що існувала в роки громадянської війни, поступово впроваджувався принцип оплати за кількістю і якістю праці. На підприємствах почала застосовуватися відрядно-преміальна система, за якої заробітна плата залежала від результатів праці. Ці заходи сприяли підвищенню продуктивності праці і поліпшенню становища робітників. Важливу роль у зростанні заробітку відіграло завершення у 1924 р. грошової реформи. Тверда грошова валюта стала основою підвищення реальної зарплати.

Складними в роки НЕПу були житлові умови харків'ян. Якщо проаналізувати перепис населення на 17.12.1926 р. щодо житлових умов мешканців міста, то побачимо, що 956 осіб не мали нормального житла, а ще 200 чол. жили в землянках. Всього жилих помешкань було зареєстровано 66868, із них квартир - 66609, гуртожитків - 259 (або 0,39%). Основна маса багатопверхових будівель і жилих помешкань знаходилася в центрі міста, решта - в передмістях [11, с 35].

У м. Харкові порівняно з Києвом чи Одесою щільність заселення була дещо вищою. Слід відзначити, що на розселення мешканців міста в значній мірі впливав соціальний стан населення. Якщо робітники зосереджувалися переважно в промислових робітничих районах, то службовці, як правило, в центральній частині міста.

Щодо розселення службовців, то воно збільшується від околиць до центру міста, де, поперше, зосереджені основні державні, господарські та культурні установи, а по-друге, найбільше використовували особисту прислугу.

З розвитком НЕПу зростала потреба в робочій силі, а вона поповнювалася переважно за рахунок села. Поряд з цим зростав й природній приріст населення міста. За період з 1923 по 1926 рр. воно зросло на 26,1% [11, с 41].

У місті створювалася гостра житлова криза, що приводило до необхідності збільшення будівництва житла. Переважна більшість житлових будівель будувалася на околицях міста, де легше можна було отримати земельну ділянку для забудови, або просто зайняти її без дозволу. В основному це були невеликі будиночки, власниками яких були переважно робітники, вихідці із сільської місцевості та маленьких містечок.

Значно менше нових житлових будівель з'явилося за 1923-1926 рр. у міській смузі. Воно збільшилося лише на 18,1%, в той час, коли в передмістях - на 44% [11, с 41].

Нове житлове будівництво у м. Харкові за 1923-1926 рр. (за даними перепису)

Роки	Державне		Кооперативне		Приватне	
	кількість будинків	житлова площа, тис. м ²	кількість будинків	житлова площа, тис. м ²	кількість будинків	житлова площа, тис. м ²
1923	10	0,7	-	-	146	3,3
1924	35	6,7	-	-	210	4,9
1925	42	12,4	15	1,5	413	1,4
1926	53	11,9	26	-	948	25,9

Як свідчать дані таблиці, на середину 20-х років житлові умови у м. Харкові дещо покращилися. Однак житлова проблема ще залишалася, через невинне зростання населення. Порівнюючи з житловими умовами інших великих міст, зокрема Києва та Одеси, то спостерігаємо, що Харків щодо площі на одного мешканця посідає перше місце.

Звертає на себе увагу те, що в Харкові у період НЕПу більша частина володінь належала приватним власникам переважно в передмістях. Питома вага державних та кооперативних власників значніша в місті. Якщо приватні особи міста й передмістя становили 81,7%, то держава - 3,6% [11, с 4].

Отже, не дивлячись на те, що в місті з роками поживалювалося житлове будівництво, проблема житла і житлових умов залишалася. В місті було багато так званих "комуналок", у яких мешкали переважно робітники. Високою була щільність заселення в помешканнях, частина населення жила в землянках. І все таки, в порівнянні з 1920 р. у середині 20-х років житлові умови дещо покращилися.

Важливе місце у поліпшенні матеріального добробуту населення належало системі охорони здоров'я. Для кращого медичного обслуговування населення міста і робітників при міських відділах охорони здоров'я були створені відділи робітничої медицини - робмеди. Вони організували на підприємствах лікарні, поліклініки, амбулаторії. У 1923 р. у Харкові почав працювати перший в країні інститут гігієни праці й профзахворювань. Медичне обслуговування було безкоштовним, але якість медобслуговування була дуже низькою [26, с 79].

Запровадження НЕПу прискорило відбудову народного господарства, сприяло поживленню підприємницької діяльності та створенню нової верстви населення, так званої нової буржуазії, "непманів". Це були приватні промисловці та торговці, орендарі, скупники, маклери та ін.

Отже, разом з відновленням виробництва піднімався життєвий рівень населення, зростала його чисельність, в тому числі і робітничого, йшло розшарування й декласування робітничого класу Харкова.

За соціальним станом населення міста Харкова в 20-х роках поділялося на кілька груп. Дані перепису 1923 року (у відсотках) свідчать про наступне.

Соціальний стан населення	Чоловіки	Жінки	Чоловіки: більше (+); менше (-)
Робітники	75,2	29,8	+50,4
Служки	42,6	57,4	-19,8
Службовці	71,0	29,0	+92,0
Армія та флот	100,0	-	+100,0
Особі вільних професій	50,6	49,4	+1,2
Хазяїни (торговці, кустарі та ін.)	75,2	24,8	+50,4
Члени сім'ї, що допомагають	65,4	34,6	+30,8
Інші	65,4	34,6	+30,8
Разом	70,1	29,9	40,2

Як видно з таблиці, серед чоловіків найбільший відсоток робітників, торговців та кустарів, а

також службовців. Значно перевищують ці показники жінки служки. Щодо осіб вільних професій, то слід зауважити, що соціальний розподіл населення і його відсоток не є сталим, він змінюється в залежності від політичних та економічних умов. Особливо це простежується в період НЕПу. Отже, основну масу населення склали робітники та службовці. Однак протягом 20-х років їх число коливалося через розширення населення в умовах НЕПу.

Дані переписів 20-х років свідчать про зміни, що відбувалися у соціальному стані населення.

Соціальний стан	1920 р.	1923 р.	1926 р.	Зміни 1926 р. до 1920 р.
Робітники (промисловість і транспорт)	29,0	28,3	31,6	+2,6
Службовці	38,2	34,2	38,9	+0,7
Інші господарі	11,9	14,1	9,1	-2,8
Інші	20,9	23,4	20,4	-0,5
Разом	100,0	100,0	100,0	-

Отже, із збільшенням робітників змінюється і соціальний склад населення. Слід звернути увагу на те, що традиційно робітники мешкали на околицях міста та біля підприємств. Найбільше їх мешкало на Новоселівці, Лисій горі, Уралі та Паравозобудівному районах. Службовці переважали в Нагірному, Осередковому, Старо-Московському районах та Гончарівці. Значна їх кількість мешкала і в Журавлівському, Катерин-Благовіщенському, на Холодній Горі, Москалівці, Заїківці, у Нетече-Воскресенському районах. В цих же районах проживала більшість торгівців, кустарів. Більшість осіб вільної професії мешкала в елітних районах (Нагорний, Осередковий, Стало-Московський та Піски).

Дані переписів населення 20-х років свідчать про те, що з року в рік в місті зростало населення, більшість якого склали чоловіки. Причому в різних районах відбувалися не однакові соціальні процеси.

Примітки

1. Население г. Харькова // Коммунист. - 1921. - 21 апр.
2. Гвоздев Н. Естественное движение и прирост населения Харьковской губ. // Стат. бюл. Харьк. губернского статистического бюро. - 1922. - № 3(4).
3. Минц М. Рождаемость и смертность среди застрахованных в Харькове // Вопросы страхования. - 1923. - № 9(20).
4. Восстановление г. Харькова // Пролетарий. - 1923. - 25 мая.
5. Игумнов С.Н. Население Хар. губ. по переписи 1897, 1917, 1920 гг. // Профилактик. медицина. - 1923. - № 1-2.
6. Харьков будущего // Харьковский пролетарий. - 1924. - 12 ноября.
7. Коваленко І.З. Харків у демографічному відношенні // Стат. бюл. Всеукр. Центр. стат. бюро. - 1924. - № 24.

Так, в Нагірному районі зростала як загальна кількість населення, так і служок. У той же час в Осередковому, Катерин-Благовіщенському, Нетече-Воскресенському, Панасівці, Заїківці, Пісках зменшується кількість робітників, проте збільшується категорія хазяїв.

-• Самодіяльне населення міста Харкова за соціальним складом та галузями праці за переписом 1926 р.

Розподіл самодіяльного населення у		за галузями праці	
а	%о		
		за соціальним складом	про-мисло-
		господарі	
			і
211218	50,6	25,4	39,0
		0,4	9,1
		26,3	1,5
		8,6	10,6
		15,8	11,6
120416,			

Отже, протягом НЕПу відбулися досить значні зміни як у чисельності населення міста Харкова, його соціальному складі, так і в матеріальному становищі. Демографічна ситуація і соціальне становище населення в Харкові залежали, по-перше, від факторів, що існували напередодні 20-х років (перша світова війна, революція 1917р., громадянська війна); по-друге, від геополітичного положення міста, як центру шляхів сполучення південно-індустріального регіону Російської імперії; по-третє, швидкого розвитку великих і дрібних промислових підприємств, особливо після введення НЕПу, що сприяло припливу сюди значної кількості робітників та службовців. По-четверте, дещо покращилося матеріальне становище робітників, житлові умови, побут, що позитивно вплинуло на природний приріст населення міста. По-п'яте, Харків був столицею України та великим культурно-просвітницьким центром.

8. Мінаєв С.В. Наслідки Вселюдного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. — Х., 1928.
9. Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. - Х., 1928.
10. Коваленко І.З. Місто Харків. Житлові умови, бюджет дрібних володінь. Вип. 3. - Х., 1926.
11. Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Все-союзного перепису населення 17.XII.1926 р.- Х., 1928.
12. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. - К., 1965. Курман М.В.,
13. Лебединский И.В. Население большого социалистического города. - М., 1968.
14. Хейнман С. Безработица на Украине в 1925-1926 гг. Хоз-во Украины - 1927. - № 4-5.
15. Безробітні в місті Харкові. Вісник стат. України. - № 3(4). - Х., 1929.

- 16 Гордієнко Л.М. Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921-1930 рр.) // УІЖ. - 1973, - № 9.
- 17 Федотов С.А. Особливості побуту харків'ян в умовах українізації (1921-1932 рр.) // Вісник Харк. універс. - № 401. Історія України. Вип. 2. - Х., 1998.
- 18 Волосник Ю.П. Національний склад нової буржуазії України в роки НЕПу. Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. - № 401. Історія України. - Х., 1998.
19. Лантух В.В. Біржі праці як регулятори ринку робочої сили в Україні в роки НЕПу. Вісник ХДУ. Історія. - № 31. - 1999. Первая
- 20 всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Труды
- 21 статистического отдела Харьк. гор. управы. Вып. 1. Главные итоги переписи гор. Харькова 8 дек. 1912 г. - Х., 1914.
- 22 Статистика Украины. Сер. 1. Демография. Т. 1. - Вып. 5.
23. Миські селища УСРР. Збірник стат.-економічних відомостей. ~ Х., 1929.
24. Коваленко І.З. м. Харків: Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. Вип. 3-й. - Х., 1926. - 92 с. (Харк. окр. стат. бюро. Стат. матеріали по Харк. окр.).
25. «Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1917 - июнь 1941: Сб. док. и материалов...
26. Історія Української РСР. Т. 6.
27. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926. Краткие сводки. - М., 1928. - Вып. 4. Т. XII, 1929.
28. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Ч. I. Вып. 2 // Труды ЦСУ СССР. - Т. 20. Вып. I. Отдел демографии. - М., 1924. - 195 с.
29. Населення Харківщини. Підсумки перепису 1920 р. // Вісті. - 1922. 31 серпня. Статистика України. - № 6. Серія I. Демографія. - Х., 1922. - Т. I. Вип. 5.

Summary:

On the basis of statistic data of population census in 1920, 1923 and 1926 and other published materials the work examines the changes of population quantity of Charkiv, the dynamics of its growth in the period of a new economic policy.

Key words: social composition, population, statistics, social processes.